

BETEGSÉGNEVEINK TÖRTÉNETÉBŐL: A KÖSZVÉNY 'GICHT, PODAGRA' SZAVUNK EREDETE

Írta: GALGÓCZI LÁSZLÓ

Történeti-etimológiai szótárunk *köszvény* szavunkat bizonytalan eredetűnek jelzi. Alapszóként egy PFU. **keész* szót vesz fel, ennek eredeti jelentése feltehetően 'tép, szakít' volt. A **keész* > **kösz* -alapszónak -*vény* deverbális névszóképzős származéka a mai *köszvény* 'Gicht, Podagra'. Az egyeztetés gyengéje — a TESz. szerint —, hogy a magyarban „az alapszónak és az eredeti jelentésnek nincs nyoma”.

Régi, XV—XVI. századi bibliafordításokat lapozgatva azonban néhány helyen érdekes párhuzamra bukkantam. A latin *paralyticus* fordításaként a magyarban két szó áll: *köszvényes* és *inaszakadt*. (Ma már *bénának* fordítják a legújabb kiadásokban.) Úgy tűnik, a két szó egymás szinonimájaként élt az említett századokban, így a párhuzam alapján kimutatható az eredeti jelentés.

A TESz. így foglalja össze *köszvény* 'Gicht, Podagra' szavunk eredetét: „Bizonytalan eredetű. ... Fételhető *kösz*- alapszava ősi örökség lehet a finnugor korból vö. osztj. Mj. Trj.: *köstäy*, 'szétszakít, széttör, szétrombol' (kézzel, lábbal, késsel)'; zürj. V.: *koš* 'verekedés'; votj. Sz.: *keš*- 'tép, szakít, hasít, metsz'; zürj. P. *košni* 'meghámoz, lehánt, tép, szakít'. A finnugor alapalak *keš* lehetett ... Eredetileg tépést szaggatást kifejező szavaknak a szaggató fájdalmakat okozó betegséggel kapcsolatos alkalmazására vö.: *fáj, hasít, szaggat* ...” (TESz. II, 625)

A *köszvény* jelentésfejlődésének megállapítására a MSzFgrE. is a *fáj* szóhoz utasít bennünket, mert a *köszvény*, 'szaggató fájdalmakat okozó betegség' jelentésének kifejlődése hasonló a *fáj* jelentésfejlődéséhez. Elsőnek nézzük ezt a kérdést! A rokon nyelvi megfelelők alapján (vog. T. *pól* 'forgács, szilánk száлка'; zürj. Ud. *pel* 'rész'; zürj. I. *pel'dni* 'elválik, felbomlik, széthasad'; votj. Sz. *pil*- 'széthasít, szétválaszt, metsz') megállapíthatjuk, hogy a szót eredetileg konkrét 'szétdarabol, széthasít, levág, letép' jelentéssel használták. Ezt az elképzelést több jelentéspárhuzam is igazolja, pl.: a finn *särkeä* 'zerbrechen, zerschlagen' ~ 'Schmerz erregen, schmerzen'. „A magyar *hasít, hasogat* szónak is van 'testi, lelki fájdalom hirtelen éles nyilalló érzésként hat rá; nyilallik ill. ismételten éles, metsző, nyilalló fájdalmat okoz' jelentése. A *szaggat* szavunk is használatos 'valamely testrészben meg-megszakadó, hasogató éles fájdalmat okoz' jelentéssel.” (MSzFgrE. I, 176) A fenti megállapítást a köznyelv is igazolja:

„Ez a legfiatalabb fiú, aki még a békében volt katona, de a kaszárnyába vendégül kapta a *csontszaggatást*, amivel hazaküldték, és otthon a tanyavégi napsugárral kiszedette csontjából a *hétfájdalmat* a doktor.”

(Tömörkény: Vál. elb., 607)

Öt hete annak is, hogy az anyja egyre nyomja az ágyat, mert a *dereka kettőbe akar szakadni*, ha megtalál jobban mozdulni.”

(Tamási: Ö. nov., 334)

(A kiemelések tőlem: G. L.)

A fenti párhuzamok alapján hihető, hogy az eredetnek felvett *kősz- alapszónak 'szakít, tép' volt a jelentése, s így lehet a *kőszvény* 'Gicht, Podagra' szavunk 'szaggasztás, szaggasztó fájdalmat okozó betegség' jelentésű. Az ÉrtSz. szerint a *kőszvény* a „Húgy-savaknak az ízületekben való lerakódása következtében fellépő, hasogató ízületi fájdalmakkal és daganatokkal járó betegség.” ill. „E betegség során időnként fellépő heves nyilalló fájdalom.” (III, 487) Úgy vélem, hogy a szótár által másodiknak jelölt érteleme lehetett az eredeti. Alapozom ezt arra, hogy a primitív ember gondolkodása erősen szemléleti. Erre pedig az jellemző, hogy a dolgok, jelenségek bizonyos meghatározó jegyét, legjellemzőbb elemét ragadja meg, s teszi az egész képzetkomplexum nevévé. (vö.: KRONASSER: Handbuch... 96)

Először talán a heves, nyilalló, szaggasztó fájdalom volt az észlelés alapja, majd ez a „szaggasztás” vált a betegség nevévé. Állításunkat bizonyíthatjuk a *XVI. századi orvosi könyv* adataival is: „Kezben való, Labban valo, Ees Chypében valo *kěžweny awagý fájdalom*, ... (OrvK. 384) „A3 *Ižekben valo fájdalom, kyth* az Magyarok *kěžwennnek neweznek* egý Newel...” (u. o.) De egyéb nyelvemlékeink is a fentiekről vallanak: „Oly nagy *kezwenben es faydalmakban* gyettretem hogy meegh ez vylaghy celetem ees keen ennekem.” (ÉrdyK. 239: NySz) „Az szegény jó Toldi György, *tüzes hæv nyársával fogott a kőszvény hozzám...*” (Nyr. LXX, 134) „...az gonosz *kőszvény-e*, micsoda... *kínoz, veszteget ...*” (u. o.) Mai nyelvhasználatunk szintén igazolja a jelentésfejlődés fentebb vázolt útját: „A mamát már éktelenül sajnálom. Szegény asszony, csupa *kőszvény*, csupa szomorúság, árvaság, elmaradottság ...” (Kodolányi: Pünk. dár. 149)

A fentiek alapján a jelentésfejlődés útja így vázolható: 'szaggasztás' → 'fájdalom' → '(mozgásszervi) betegség' → 'az ízek betegsége' → 'Gicht, Podagra'. Az utolsóként említett jelentés XVII. századi meglétét szótáraink is bizonyítják: C.: *podagra, chiragra, arthritis, ischias* (NySz.); PPB.: *podagra* (NySz).

A fentiek alapján — véleményem szerint — sikerült bebizonyítani, hogy a *kőszvény* 'Gicht, Podagra' szavunk valószínű *kősz-* (igei) tövének eredeti jelentése valóban 'tépszakít' lehetett; ebből pedig kialakulhatott a 'szaggasztás, fájdalom' → 'szaggasztó fájdalommal járó betegség' → *kőszvény* 'Gicht, Podagra'.

A következőkben arra keresünk választ, hogy él-e, illetőleg a vizsgált korban élt-e még az alapszó 'tépszakít' jelentése.

A felelet előtt nézzük meg, mit tudott a XV—XVI. század embere erről a betegségről! A VARJAS BÉLA kiadásában megjelent „*XVI. századi orvosi könyv*” igen részletesen mutatja be a kórt: „A3 Teftnek tagaýt jöllehet jökfele fáydalmak foglalják el, merth Nemelyek a3 chýontoknak hartýait vagý a3 Elé erekkkel es Inakkal kérwl veteteth Hufokath vagý a3 Inakath, vagý ezeknek beljé rezéketh mýnemwketh a3 Franczu es a3 Feobeol valo le chýorgas jökot hozný. Nemely fáydalmak chýak a3 Ižeketh foglalják el kýkben vgý eftenek be mýntha vgýan oda zegeztek volna, es chýak e3 a3, a3 kýth ýgazan Ižékben valo fáydalomnak Newezhetný. Iolleheth, kwlémbeozejth te3nek a3 Ižékben valo fáydalmak kéžeth, a3 Ižeknek jamok zérenth. De a3 jökas chýak haromnak adot newezetéth. Kezben valo, Labban valo, Ees Chypében valo *kěžweny awagý fájdalom*.” (OrvK. 384). 1715-ben CSÚZY CSEH JÁNOS tollából egy könyvecske jelent meg *Tragoedica podagrica* címmel. (Közli: MAGYARI—KOSSA I., 340—2). Nézzük meg részletesebben ezt is! A szerző a könyv második részében arról ír, hogy „minemű emberek szoktak podagrával illetni”, s többek között megemlíti, hogy azok, akik már fiatal korukban *kőszvényesek* „vagy mód nélkül *cholericusok*, haragosak vagy gyakran nagy félelem és rettegés közt forognak vagy igen idejében kezdettek a Bacchusnak szolgálni és Cupido táborában

vitézkedni.” Azok is hamar kapnak köszvényt, akik „calculusos szülőkötől szület-
tek ... minthogy ezeknek a nyavalyáknak egymással sógorságuk vagyon. A podagrára
hajlamos embernek sokszor még csecsemőkorban orrok vére gyakran megindul ...
tagjaikban görcsvonást szenvednek, nyavalya kiüti őket, vagy pedig csúzzal, senyvedék-
kel, kelésekkel bántatnak, mely nyavalyák utat szereznek elsőbbben a járóván (migrans)
száraz fájdalokra, azután pedig a valóságos köszvényre is.” A harmadik rész a
„... podagrának némely magánosabb circumstantiái”-ról szól. Itt azt mondja, hogy
az árva húsoknak (izomnak) száradása és megösztvéresedése a köszvényeseknél gyak-
rabban és többször esik meg. Az utolsó fejezetben CSÚZY CSEH megállapítja, hogy a
betegség oka az „in-víz” sós és mérges volta.

E fontos kitérő után tegyük fel újra a kérdést: valóban semmi sem utal a
magyarban az alapszó eredeti jelentésére? CZUCZOR—FOGARASI szótára így ír:
„Szakgatás a tagokban, különösen az izekben, mely éles fájdalommal jár, más-
kép: *inszakgatás, száraz fájdalom.*” (CzF. III, 1121) A szerzők — láttuk — kétszer
is a *szakít* szóra utalnak. Egyrészt a magyarázatlanban: a betegség lényeges ismertető-
jegyei között, másrészt közlik az elnevezés szinonimáit, köztük az „*inszakgatás*”-t.
Ha pedig egy szó szinonimájában megőrződött az eredeti jelentés, akkor a pár má-
sik tagja is azt jelenthette. Ezt bibliafordításaink is igazolják, mert az összevetésükből
kiderül, hogy a *köszvényes* és az *inszakadt* ugyanabban a betegségben szenvedőre
vonatkozik.

1466.: „Es efmeg bémene nolcád nap vtan Cafa2naüba ... ч iouen° o hozia hozuā
eg *kozueñeft*, ki negtol hozaticuala.”

(MÜNCH K. 187—MÁRK 2, 1—3)

1536.: „S meg egy nehan nap el mulvan be mene Kafernaumba ... Ees iewenek
cw hozzaja. ký hoznak vala egy *kezwenyēft*, kýt negyen emelnek wala.”
(PESTI: NOV. T. 70—71)

1541.: „Es efmeglen bemene Kapernaumba egg nihan napnak vtanna ... es ű
hozza mennek kik egg embert viřnek vala kinek az *ünai* az ű beleirül elin-
dultanak vala es *megřakattanak vala*, kit niř ember viřel vala.”

(SYLVESTER: VjT. 51)

1625.: „Es ifmeg bé-mene Kafarnaumba egy-néhány nap-után ... És jövenek ő-
hosszaja egy *inařakadtat* hozván, kit négyen hordoznak vala.”

(KÁLDI: SzentB. 1933)

Az eredeti latin szöveg az idézett helyről (Márk II. cap. 1—3): „Et iterum intravit
Capharnaum post dies, ... et venerunt ad eum ferentes *paralyticum* qui a quattuor
portabatur.” (NovT.) (A kiemelések tőlem — G. L.)

A további példák szaporítása felesleges, a másik három evangélistánál is ugyan-
ezt és ugyanígy látjuk.

Az idézetekből megállapítható, hogy a MÜNCHENI KÓDEXben és PESTI GÁBOR-
nál a latin *paralyticus* fordítása *köszvényes*, míg SYLVESTERNél és KÁLDINál *inszakadt*.
Mindkét magyar szó jelentése: 'fájdalmas betegségben szenvedő'. A fenti két szó
rokon értelmű volt a XVI. sz.-ban: aki fájdalmas, szaggató betegségben szenvedett
az *köszvényes* volt, vagy *inszakadt*; betegsége pedig a *köszvény* vagy más névvel
inszagatás volt. Állításunkat bizonyítja az is, ha figyelembe vesszük a jelenségek,
dolgok elnevezésének olyan módját, amikor úgy adunk nevet, hogy a név felkelte
a hallgatóban is azt az érzést, amit a nevet adó a dolog észlelése közben érzett.
(vö.: KRONASSER: Handbuch 96) Megállapításunk helyességét nem zavarja az sem,
hogy a latin *paralyticus* szót a mai bibliakiadások *bénának* fordítják. A korabeli

— XVI. sz.-i — szótárak adatai azt mutatják, hogy az *inaszakadt* szavunknak két jelentése is volt: 'paralyticus' ill. 'gichtbrüchig'; tehát 'béna', ill. 'köszvényes'. De a XVI—XVII. században a *béna* nem pontosan azt jelentette amit ma, hanem 'nyomorék, erőtlén, fogyatékos, hibás' stb. CzF. a következő jelentéseit ismeri: „1. *Kinek valamely tagja, nevezetesen keze, lába mozgékony erejétől meg van fosztva.* ... 4. Általában testileg nyomorék, elgyöngült tagú.” (I, 569) Már CSÚZY CSEHNÉL is láttuk, hogy a *podagra* mozgásképtelenné teszi az embert, hisz az „árva hús megösztvéresedik”. Az Orv.K. is megállapítja: „... *chýomos kézwen... kýwel az Ižek helyékbeol ký mēnnek es mozgajokath el veztwen megh horgadnak*”. (OrvK. 388) Mai nyelvünk is tanúskodik erről: „Hanem aztán vén korára megfordította Isten a szívét: megalázatosodott ... Nincs baja senkivel, legfeljebb a *köszvényével*, amely időnként élnéhezíti mind a két lábát.” (Gárdonyi: Szeg. emb. 252) (A példákban a kiemelések tőlem — G. L.) Azt a tényt, hogy a *köszvény* mozgásképtelenné tesz és bénulásához hasonló tünetekkel jár, a népnyelv is igazolja. 1973-ban Szarvason hallottam, hogy az egyik bácsi „*köszvényben feküdvén egy időre megbénult*”.

Hogy maradék kétségeink is eloszoljanak, idézzük SYLVESTERT! „*Paralyfis — Görögöl — Magyarul inafakadozott ember. Oll betegsigh, mell mikoron az embernek tjtinek valamell riřjire eřik, az meg alořjik es evvel nem kezd bírni. Ez az betegřigh mint en allitom ... mellett faydalomnak maggaraztanak.*” (Sylvester: Vyt, Az betegřighekrül). Orvosi könyvünk pedig ezt mondja: „*Chýpeben valo kézwený awagý faydalom*”. (OrvK. 384) Tehát: a két elnevezés egy betegségre vonatkozik, így a *köszvényes* és az *inaszakadt* szinonimák, a *köszvény* és az *inszagatás* úgyszintén.

A különböző bibliafordítások összevetéséből kiderült, hogy a fenti szavaink a XVI—XVII. században rokon értelműek voltak. Ez viszont azt bizonyítja, hogy a kor emberének tudatában élhetett még az alapszó eredeti jelentésének emléke: a 'tép, szakít'. (CzF. a XIX. században is tudta ezt az értelmet.)

A nép is megőrizte emlékezetében az ősi jelentést:

„No, én szép kis betegséget szereztem magamnak! — mondta a gazda.

— Mi a baja már megint? ...

— Hát beleütött a rehoma az egész testembe. — morgott a gazda. Valahol megfázhattam, mert a *derekamba hasít*, meg a *vállamba hasít*, meg a *combomba hasít*. egyszerűen szépen megfájdult minden csontom.

.....
Mán vagy két napja panaszkodik, hogy valami baja van, a *derekát fájlalja*, most mégis a *lábujja fáj*.

— Lábujja? Huj, ez szép eset — mondta a gépész — hiszen akkor *köszvénye van*.

— Nem ette meg a fene!

— Sok húst eszik?

— Szereti. Azt szokta mondani, jó nekem a hús is.

.....
... ez az ember újra lábra állott. Mintha újjászületett volna. *Elmúlt minden szagatása*, olyan szépen kigyógyult, hogy az már valóságos csuda volt.” (MÓRICZ: Elb. 1934—36, 5—7) (A kiemelések tőlem — G. L.)

Befejezésül megállapíthatjuk, hogy a TESz. által „ismeretlen eredetűnek” jelzett *köszvény* szavunk *kösz-* tövének eredeti 'tép, szakít, szagat' jelentése a magyar nyelvben — legalábbis nyomaiban — kimutatható, a bibliafordítások *köszvényes* — *inaszakadt* párhuzama, orvosi emlékeink tanúbizonysága az ősi jelentés meglétére utal. Ezt az eredeti jelentést a népnyelv is megőrizte.

Mindezzel alighanem megerősítettük — jelentéstani oldalról is —, hogy a *köszvény* 'Gicht, Podagra' igei alapszava a *kösz-* finnugor eredetű.

IRODALOM

- A magyar nyelv értelmező szótára I—VI. Budapest, 1959—1962.
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I—III. Bp., 1967—1976.
A magyar szókészlet finnugor elemei I—III. Bp., 1967—1978.
A Münchener Kódex 1466-ból. Budapest, 1971.
CZUCZOR—FOGARASI: A magyar nyelv szótára I—VI. Budapest-Pest 1862—1874.
CSEFKÓ GYULA: Szólásaink történetéhez és magyarázatához: A jó csődör vagy megvakul vagy megsántul. Nyr. LXX, 134—6.
KÁLDI GYÖRGY: Szent Biblia 1625.
KRONASSER, HEINZ: HANDBUCH DER SEMASOLOGIE. HEIDELBERG, 1952.
MAGYAR-KOSSA GYULA: Magyar orvosi emlékek I—II. Bp., 1929.
Magyar nyelvtörténeti szótár I—III. Bp., 1890—1893.
Novum Testamentum graece et latine. Róma, 1957.
PESTI GÁBOR: Novum Testamentum. Budapest, 1895.
SYLVESTER JÁNOS: Vy Testamentü. Budapest, 1960.
XVI. sz.-i magyar orvosi könyv. Kolozsvár, 1943.
Újszövetségi Szentírás. Róma, 1967.
Szépirodalmi források:
GÁRDONYI GÉZA: Szegény ember jó órája. Szépirodalmi Kk. 1964.
KODOLÁNYI JÁNOS: Pünkösdi dáridó. Magvető Kk., 1973.
MÓRICZ ZSIGMOND: Elbeszélések 1934—1936. Szépirodalmi Kk. 1955.
TAMÁSI ÁRON: Összegyűjtött novellái. I—II. Szépirodalmi Kk. 1967.
TÖMÖRKÉNY ISTVÁN: Válogatott elbeszélései. Szépirodalmi Kk., 1960.

AUS DER GESCHICHTE UNSERER KRANKHEITSNAMEN: DER URSPRUNG UNSERES WORTES KÖSZVÉNY „GICHT, PODAGRA”

LÁSZLÓ GALGÓCZI

Verfasser stellt von unserem aufgrund semantischer Überlegungen des TESz (Geschichtlich-Ethnologisches Wörterbuch) als von unsichere Herkunft” bezeichneten Wort *köszvény* (Gicht 'Podagra') fest, dass seine finnisch-ugrische Abstammung zu erweisen ist.

Die ursprüngliche Bedeutung der Wurzel **keše* der deverbalen Nominalsuffixableitung **kösz-* < PFU **keš* 'reissen', 'zerreißen', 'ziehen' ist in der ungarischen Sprache nachweisbar. Die Bedeutungsänderung des Wortes *fáj* 'zerbrechen' → 'Schmerz erregen', die Parallele unserer Bibelübersetzungen *köszvényes* — (gichtig, gichtisch, gichtkrank) — *inszakadt* (lahm, lendenlahm), der Beweis unserer medizinischen Erinnerungen *Köszvény* ('reissender, ziehender Schmerz', 'Gicht, Podagra). der Beleg *köszvény* ('Reissen', 'Gliederreißen') in der Volkssprache beweisen die finnisch-ugrisch Abstammung des Wortes.

К ЭТИМОЛОГИИ ВЕНГЕРСКИХ НАЗВАНИЙ НЕКОТОРЫХ БОЛЕЗНЕЙ ПРОИСХОЖДЕНИЕ СЛОВ „köszvény” „GICHT, PODAGRA”.

ЛАСЛО ГАЛГОЦИ

Автор в своей работе доказывает, что слово „köszvény”, о котором в Этимологическом словаре указано «неопределённого происхождения», — угро-финского происхождения.

Первичное значение корня отглагольного деривата с именным суффиксом **keše* — < ПФУ *keš* — „тэр, szakít, szaggat” в венгерском языке докауемо. Изменение значения слова „fáj” „zerbrechen —” венгерские переводы библии, где указанное слово переведено как „köszvényes — inszakadt”, наличие в письменных памятниках медицины слова „köszvény” „szaggató fájdalom” → Gicht, Podagra, также как и употребление в разговорной речи вышеуказанного слова свидетельствует о его угро-финском происхождении.